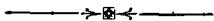

ՎԼԻՐԳԻԻՈՍ

(ՇՆՆԳԵԱՆ ԵՐԿԶԱՋԱՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌՔԻԻ)

Գեղարուեստը անշուշտ ճշգրիտ և հաստատարիմ ցուցացումն է բնութեան, հոգեբանական պատկերը ընկերութեան:

Որքան յստակ է առուն, այնքան վճիտ պիտի ցուանան ափունքի ծաղիկները. որքան գեղեցիկ ու ներդաշնակ է ինքն իր մէջ հոգին, այնքան հատազատ ընկալուչ պիտի ըլլայ բնութեան ու կեանքին, այնքան իրական պիտի գտնենք իր անդրադարձուցած պատկերը:

Բանաստեղծը սակայն, և հոս ի մասնաւորի Վիրգիլիոս, պարզ կրաւոր դիրք մը չունի բնութեան հանդէպ զոր կ'ուզէ ցուցնել մեզի. գործին նկատողութեան մէջ պիտի տեսնենք իր հոգեկան ձիւրքերը, իր ըմբռնումը կեանքին, իր լուծումները անոր խորհուրդներուն որ ճակատագրականօրէն կը ծառանան ամէն մարդու մըտքին առջեւ:

Ըսուած է թէ Վիրգիլիոս աւելի արուեստագէտ է քան թէ ստեղծագործ: Եթէ թիչ մ'աւելի արդար խօսինք, ոչ մէկ հեղինակ ստեղծագործ պիտի տեսանանք, և այն ստեղծ մտն հեղինակ արուեստագէտ մը կը դառնայ: Եթէ այս այսպէս է, Վիրգիլիոս որ կ'ընդունուի իրեւ մեծ արուեստագէտ, և աւելի մեծ քան Հոմերոսը, և անտարակոյս մինակը կը մնայ և գերազանց արուեստագէտներու դասակարգին ամէնէն բարձր աստիճանին վրայ: Չենք ուզեր պնդել այս կէտին շուրջ:

Ոչինչ նոր արեգակին տակ. ամէն արուեստագէտ բնութիւնն ունի, մարդն ունի. ահա նախանիւթը կազմ ու պատրաստ զոր պէտք է ուսումնասիրէ, ըմբռնէ ու արտայայտէ. և լաւագոյն արտայայտութիւնն է որ մենք պէտք է փնտռենք:

Կը համարիմ թէ Վիրգիլիոս միակն է որ բնութիւնն ու մարդը իր ամբողջութեան մէջ՝ գէթ մեծագոյն և էական տեսակէտով ըմբռնած ըլլայ: Իր գործին մէջ կը տեսնուի անոնց վերլուծումը երեք որոշ բաժիններու մէջ ամփոփուած:

Պատահական չէ այդ բաժանումը, և ոչ կարգը այդ գործերուն: Հովնասկան արինզը, կեանքը կը ներկայացնէ իբր համակ երգ, համակ սէր և ըզձանց. և այս՝ երիտասարդութիւնն է. Թոթափած մանկական հրապոյնն ու անգիտութիւնը, կ'ապրի մարդը գիտակից իր ներաշխարհին, կ'ապրի ըզձանքներով ու սիրով: Եւ այդ ապրումը նոյն է եթէ նկատենք ամբողջ մարդկութիւնը իր երիտասարդ շրջանին, կամ ազգ մը կամ անհատ մը. նոյն շաւիղն է, աճումը, գիտակցութիւնը, զարգացումը ամբողջ մարդկութեան, ինչպէս ցեղերուն և անհատներուն. և ըստ այսմ Վիրգիլիոսի գործը ինչ տեսակէտով ալ նկատուի՝ իրական ցուցում մըն է:

Սակայն սէրը հնար չէ ստանալ ու վաւելի մինչև ցլազ. բնութիւնն ու արաքած խոշորոտներ կը յարուցանեն, և ահա գեղեցիկ սէրը վիրաւոր, ահա ցաւը. և ցաւ մը որ յարաճուն է երիտասարդ կենացադի անգրագ պայմանին համեմատ. այդ ցաւը խառն արշալոյսի ծիծաղներով ու վերջալոյսի տխրանոյշ հսկումներով՝ կը խոռվէ սիրտը. սէր և ըզձանց ալիքներու պէս կը յուզուին, կը փրփրին, կը բարձրանան ու սրտի ծովին մէջ միմեանց բախելով կը փշրին ու կրկին կը բարձրուին վերստին իրարու բախելու համար: Եւ այսպէս պիտի տեսնենք որ Վիրգիլիոս պարզապէս հովուերգակ կամ դիւ-

ցազներգակ մը չէ. ան սէրը կ'երգէ, մարդուն սրտին իղձերն ու թոփշը, որոնք ըսինք, վիրաւոր են ու ցաւազին. և ահա ցաւի երգիչը.

Գաւը սիրոյ մէջ, և ահա Հովուական նին շրջանը:

Գաւը՝ աշխատութեան ու քրտինքին մէջ մասամբ սփոփուած. ահա Մշակականի դրուագը. հուսկ ցաւը մարտի և արեան մէջ՝ հայրենիքի կերտումով, որուն բիւրեղացումն է նշանականը:

Սակայն ցաւը վէրքն է հոգւոյն և եւրեմն մահաոթիթ. և բանաստեղծը՝ ժողովրդեան հոգին՝ իր երգին մէջ պէտք է յայն ու կեանքը բուրէ. ահա ատկից է որ վիրգիլիոս, ցաւի երգիչը, յոյսի ալ երգիչը կը դառնայ, և վերջապէս այդ յոյսը իրականացուցած մարդկութեան կը ներկայացնէ. աստուածութեան էջքն է ան, և Ոսկեղէն Դարուն վերադարձը արդարու թեամբ և խաղաղութեամբ պատարուն:

* *

Վիրգիլիոս Հովուերգութեանց մէջ սէրն է որ կ'երգէ, սէրը ազնիւ ու զգալուն. բայց սէրը վիրաւոր. եղջերուն ծարաւի որուն զէմքը չի ցալանաւր վճիտ աղբիւրին մէջ և ոչ կշտապինդ արբումով հոգին կը զովանայ. ազնիւ իղձեր որոնք կ'երկարին ու առկախ կը մնան, նետեր որ կը թռչին ու չեն հասնիր իրենց թիրախին:

Հօտն ու հօրան մարմանդին վրայ ցանցի կ'արածին. ու սոթագին ժամուն եղբւինն ու նշգարին հովանաւոր՝ անոնց բարեաստիկ հանգրուանը կ'ըլլան. հովուական արինգն առուններու կարկաշին, լոյսի քեկքեկումներուն, ստուերներու խուսափումներուն հետ կը ձուլուի, կը ներդաշնակուի, ու երջանիկ է հօտը. բայց հովուը, այդքան ծայններու մէջ որ խորհրդաւոր ու հարուստ ընութեան ծոցէն կը բխին, արեւն ու աստղեր, անցեալն ու ներկան, կեանք և ճակատագիր՝ մօայլամպ մը կը տարածեն հոգւոյն և որքան յուզում և փոթորիկ եթէ վտարանդու

թիւնն ալ աւելնայ, կամ խոսովութիւնները քաղաքներու որոնց տարաբախտ արձագանքը մինչեւ հոն ալ կը հասնի, ու մեռնութեան սէրը որ կ'ըղձայ, կը թեւէ անանջպետ մինչեւ աստղերն և անգրագոյն. . . ու կիրքերն ալ աստուածներուն որոնք մարդկութեան ճակատագրին խնամակալները պիտի ըլլային. . .

Ահա մեղամաղձ խոհերը հովուին, ուսկից տիրութիւնն ու վիշտ, և վիրգիլիոսի խօսքերը շատ յստակ են, բիրեղիկ պէս ցայտուն ու թափանցիկ. . . Sunt lacrymae rerum!

Այլ շնորհագիղ վիրգիլիոսը կարծես մեծ յոռետես մ'է. ու թէպէտ լի աստուածութեան հանդէպ երկիւղած պաշտամունքով և անոնց խնամակալութեան հաւատքով՝

Դուն կը կարծես անշուշտ որ ոչ մէկ աստուած Հոգ և խելամ ունի մարդոց գործերուն,¹

սակայն շատ մեղամաղձ ու տխուր է իր երգը. ահա նմոյշներ.

Վիրգիլիոս մանուկ մարդկութեան աչքը կը բանայ հոն՝ որ ան ծաղիկներու տեսքէն կը հրապուրուի՝ վտանգին անգիտակ.

Դուք որ ծաղիկ դեռափութիթ կը քաղէք Ու դեռածին ելակ, փախէք, մանուկներ, Ասկէ, խոտին տակ թաքուն կայ օձ մը ցուրտ²:

Էլեանքի պատահարները վիշտը կը ծնին մեր մէջ, ու ասկից՝ մեր լքումը.

Գրեմ, ո՞վ երջանիկ Երեմի իմ հօտ, գացէք այծեր, Ո՛չ եւս այլ Ո՛չ եւս ըզնեղ՝ դալարագեղ այրի մէջ Ընկողմանած՝ պիտի տեսնեմ հեռուէն Փըըտ տալանէ կախ. ալ պիտի չերգեմ երգ³. . .

Բայց անդիմադրելին՝ սէրն է. սէրը գոր մահուրնէ աւելի բուռն ու անողորմ կը ներկէ վիրգիլիոս.

Եւ սակայն
Կը տղտը սէրը զիս. Ի՞նչ յիրաւի
Սահման կրնայ դուրի սիրոյ բոցերուն⁴:

1. Հովուական՝ Դեղատու. — 2. Անդ՝ Պուէմն. — 3. Անդ՝ Տիտիւր. — 4. Անդ՝ Աւետիս:

Սէրը փառքի՝ կը տոչորէ դափնին չըր-
նաղ. բայց դարանակալ մահը անոր կը
սպասէ. Վիրգիլ կ'աղօթի, բայց ի զուր.

Հատոնց, ով կեսար
Քեզ կը խանդայ մենէ երկնից արքունիքն...
Պատերազմի բոցեր ամէն կողմերէ՝.

Կեսար է որ դաւաճանուած է. կը շո-
ղան սուրեր, կեսար ինկած է փառքի
պատուանդանին վրայ, ու ինք Հռոմ՝

Գաղղոսի սիրտը կը կրծէ. անկեղծութեան
չափ անզուսպ ալ է, կը ցնորի ան.

Լացին զանի սարգենիները, լացին
թուփերն ինքնին, լացաւ Մենալ նոճիքեր.
Լացին ժայռերը լիկիոյ՝ մենաւոր
Քարածայոյ մ'ոտքն երբ փռուեր էր անի՝.

Ու Գալլոս ինք կ'երգէ.

Պիտի երթամ եւ զեղգեղեմ սիկուլեան
Հովուին սրինգին վըրայ տաղերը զոր ինձ

Վ Ի Ր Գ Ի Լ Ի Ո Ս

Որգւոյն ոգորմ դիակը գրկած
Դէք ու աստղեր անագորոյն կը կոչէր՝.

Ամրող տիեզերքը սուգ կը հագնի ա-
նոր համար.

Մեզ կը պատմեն թէ քու մահուանը վըրայ
Հեծեծեցին նոյն իսկ լիբեան առիւծներն.

Ո՞ր մանիշակ զոդորիկ, նարգիս կարմրերփին
Որոգ անոնց տեղ եւ դժնիկ ուղտափուշ՝.

Մեղմ ու շնորհագեղն Վիրգիլ՝ սիրոյ
գերագոյն երգիչն է Գալլոսի մէջ ալ ուր
սրտառուչ վէպի մը ատաղձը կայ. սէրը

Շնչից Պըւէտը Քաղկիսեան: Կ'ընտրեմ ես
Հախամեծար անտառներու մէջ տուայտիլ,
Բայոցներուն միջեւ վայրի զազանաց,
Եւ տարփանքները քանդակել ծառերու
Մատաղ բունին վըրայ. անոնք պիտ' անին
Դուք ալ պիտի անիք, դուք իմ տարփանքներու:

Եւ հուակ

Կը յաղթէ
Ամէն բանի Սէր, մենք իւս տեղի տանք Սիրոյ՝.

1. Մշակականք՝ Գիրք Ա. — 2. Հովուականք՝ Դափնի.
3. Անդ. — 4. Հովուականք՝ Գալլոս, — 5. Անդ.

վլասն զի

Ոչ անողորմ սէրն արցունքով, ոչ մարգերն
Առուակներով, ոչ մեղունքը սինձով
Եւ ոչ այծերը կը յազին տերեւով:

Սէրն ու ցաւը կը զեղուն, կը հասուն,
Նան ինչականին մէջ, կարելի է ըսել ա-
ռանց վերապահումի թէ սէրերու ամէնէն
սաստիկը, ամէնէն տխուրն ու եղբրականը
Դիդէինն է, և վիրգիլիոսէ զատ ոչ մէ-
կուն ըով կը գտնուի այդպիսի քանդակ:

Կը ճանչամ հետքն երբեմն այրող զիս բոցին,
Բայց թող երկիրն ինձ իր վիհերը բանայ,
Ամենակալ հայրը թող զիս շանթահար
Ղժռիքի տօգոյն ըստուերնիւրն քով զլորէ
Եւ մըթապոյն գիշերին մէջ, քան թէ ես
Քեզ ուխտադրուծ գտնելիմ՝ ո՞վ զգաստութիւն՝:

Աստուածներու կամքին հլու՝ ինչէսա կը
մերժէ սէրը Դիդէի և զաղտ կը պա-
տրաստուի մեկնիլ. Դիդէ սակայն իրագեկ
կ'ըլլայ փախուստին, ու

ինք իրմէ դուրս, աշը դարձած, ըրացվառ
Բոլոր քաղքին մէջ կը շրջի մոլեկան.

Ու ինչասիւն՝

Ուրեմն դուն յուսացիր, ա՛յ ուխտադրուծ
Քու ժրպիւր նենգըզ կարենաւ ըսողել...
Արդ ո՞չ իմ սէրս, ո՞չ քու երգումդ որ տըրի
Եւ ո՞չ ալ իմ աղիտաւոր անգութ մահս
Չեն քեզ արգելք ըլլար, չե՛ն ոտքըդ կապեր...
Արդեօք ինծմէ՞ կը փախչիս դուն: Ոհ, յանուն
Արցունքներուս, յանուն տըւած խոստումիդ...
Արդ զիս որո՞ւ կը ձըգես, զիս հոգեվաթ՞:

Բարեպաշտօնն ինչէսա գիշերանց գաղ-
տազողի կը խուսէ, իր ետին թողլով խա-
րոյիդ որ կը ծխայ, չարագողաշակ նշան
եղբրաբայտն կարգեպտնի:

Շատեր կը մեղադրեն վիրգիլիոսը որ
այդքան պաղ կը ներկայացնէ ինչէսա՝ ան-
կարեկիր Դիդէի ցաւերուն:

Սակայն երբ մտածենք զերը զոր ան կու
տայ ինչասի, իրբեւ հիմնադիր Հոմոսի,
իրբեւ աստուածներէն ծրագրուած իր ա-
ռաքելութիւնը, զժողարութիւն չի մնար:
Բայց բանաստեղծին զերը մինչեւ հոս

ցաւն ու սէրն էր լքուած. սակայն մարդ-
կութիւնը առանց յոյսի չ'ապրիր, առանց
ժպիտի: Բանաստեղծը հարկ է մարգարէի
դերը կատարէ, երկնքի պատգամներն երգէ
կեանքի ուղին հարթելու: Հարկ է արբել
յիշատակը եղեոյն, վերադարձն աւետել
Ոսկի դարուն: Ատոր համար է որ մինչ-
դեռ զէնքեր ու զօրավար, կը փշրին կը
մահանան, և ինչէսա կը տեսնէ ընկեր ու
թշնամի ինկած մարտի դաշտին վրայ,
վիրգիլ կարեկիր արցունքներ կը հոսեցնէ
ինչէսաի աչքերէն և կը փութայ Յոյսի
ճամբան թեւակոխել. Անքիսէս Ելի-
սեան դաշտերէն վերածնութեան ոգին կը
նեռնչէ, ու Հոմոսի փառքը կը սկսի. ամէն
մեծութիւն, ամէն փառքը կը սկսի. ամէն
հանջէ. և հա՛ա վաղաթառամ Մարկեղոս
սին վրայ բռնալիր շուշաններ կը տեղան.
ու մահէն վերջ կեանք ու կեանքէն վերջ
մահ, և այսպէս անխափան յաւերժօրէն:

վիրգիլիոս սիրոյ վերքերու բուժումը՝
իրականութեան հմայքով կ'ուզէ իրագոր-
ծել, երանութեամբը մշակներուն՝ որոնք
բախտն ունին հողի անդորրաւէտ ծոցէն
վայելիլու կեանքի պարէնն ու երջանկու-
թիւնը, առանց զէնքի, առանց մարտի,
առանց արեան. իր երգին ծաղիկը՝ շինա-
կանին զովքն է.

Արգարութիւնն երբոր երկրէս մեկնեցաւ
Անոնց միջեւ թողուց հետքերն իր վերջին՝:

Յոյսը կ'աճի, յարութեան ձայնն է որ
կը լսուի հովիտներէն: վիրգիլիոս իր պաշ-
տելի կեանքին ողբականէն վերջ անոր
աստուածացումն է որ կ'երգէ:

Պայծառ Դափնին հիացումով կը դիտէ
Նորահրաշ սեան Ոլիմպոսի և ամպերն
Եւ անտառներն ինքնին, ինքնին թուփ մացառ
Կ'երգին. «Աստուած է ան, աստուած, Մենալ-
կաս»:

վիրգիլիոս մարգարէական շունչով ամ-
բողջ մարդկութեան յոյսը կը նուագէ,

1. Ինչական. Գիրք Դ. — 2. Անդ. — 8. Մշակ-
կանք. Գիրք Բ. — 4. Նուրականք. Դափնի:

ինչպէս երգեց ապա Լամարթին, ինչպէս Սիւրշան աւետարտը հայկական գարնան, ինչպէս վարուժան՝ որ հայ ազատութեան արշալոյսին ոտնաձայնը լսեց:

Վիրգիլիոս իրբու վերահաս ու ներկայ՝ երգեց այդ Յոյսը զոր Պղատոն ալ երազած էր. և անա Դարն Ոսկի, աստուած-ներն հաշտ, անա մարդկութիւնը փրկուած:

Կոմսայական տաղին վերջին դարն անա Եկաւ հասաւ. և դարերու կարգ մը մեծ կը ծնէ դարձեալ. կը դառնայ Կոյսը նաեւ. Եւ կը դառնայ արքայութիւնը Կոնստան. Բարձր երկնքէն կ'իջնէ նոր զարմ մ'աւասիկ: Գու միայն, ո՞վ ըզգաստասէր Լուկինա, Նըպաստաւոր եղիք մանկան նորածին Որուն օրով դադրելով դարն երկաթի Պիտ՝ Ոսկի Դարն ողնուէ ողջ տիեզերքն:

Հոս գէթ հարեանցի՛ կարելի չէ շնկա-տել Մեսիական պատգամը. զայն յայտ-նապէս նշանակած են լատ մը տպագրիչ-ներ. Հիւրմիւզ և Հ. Ս. Վ. Ղազարեանն ալ հիւրընկալած են հայ Թարգմանու-թեանց մէջ: Թէ Սիրիլաները իրենց տա-ղերուն մէջ արձանագրած են մարդկու-թեան անկումին հետ նաեւ յոյս վերա-դարձի Ոսկի Դարուն և երջանկութեան՝ այս ասոյց է. և Վիրգիլիոս զայն առած ու անգամ մ'ալ երգած է՝ իր սպրած օրերու անձերուն և գէպցերուն հետ հիւ-սելով: Բայց այդ մարգարէութիւնն արդէն ըրած էր Եսայի Ստուծոյ շունչով. Բնչ-պէս մեկնել նմանութեան հարցը:

Կարծեմ ոչ ոք պիտի ուզէ Եսայի մար-գարէն աղբիւր նշանակել Սիրիլաներուն. մեզի անձանօթ է առ այժմ ո՛ր և է հետք և նշմար աղբիւրի յարաբերութեան. ինչ որ հաւանականն է, պէտք է ըսենք որ Նախամարդէն հաղորդուած հին աւանդու-թեան արձագանքն է իր անդունդներուն մէջ, աւելի կամ նուազ ազաւան, և ստու-գիւ ան անձանօթ չէր արեւելեան ազգե-րուն. Մոզերու պատմութիւնը մեծ փաստ է. նոյն ակնկալութիւնը չէ որ Պղատոն ալ կը բանաստեղծէ. նոյն արձագանքը չմեք լսել բոլոր Հոմէական կայսրներուն շուրջ որ Արեւելքէն կու գային:

Եթէ Նախախնամութեան յատուկ ծրա-գրին համեմատ էր աշխարհի խաղաղու-թիւնը Հոմէական պետութեան տակ, նոյ-նը կարելի չէ՞ հաստատել Վիրգիլիոսի տաղին համար ալ, երգուած ճիշդ փրիս-տոսի ծննդեան նախօրեակին, երգուած ժողովուրդի մը որ պէտք էր մարդկութեան մեծ յոյսերով ու հաւատքով սթափել ու նորոգել իր հոգին ու կեանքը:

*
* *

Երիտասարդութեան երազն ու ծաղիկը կը խամրի. մեկամաղձ սրինքը տեղի կու տայ դաշտերու երգին. կայն ու հնձանն ալ իրենց երանական զրուակը կ'ամփո-փեն, ու վաղընդփոյթ ընտանիքը ոստա-խիտ ու պտղաւից՝ ցեղական կազմի կը դիմէ. անա հոս է որ կը հասուննայ Վիր-գիլիոսի քերթուածը. Հայրենիքի գաղա-փարն է որ զինք ոգեւորած է, ու ինք անոր հիմերը կը քծնէ, անոր կազմը կը սարքէ:

Թէ ինչպէս՝ նա իսկոյն կը պարզէ զայն Ենէականի առաջարկութեան և Մուսայի կոչումին մէջ:

Ձեռք տառամարի ըսելու թէ, Վիրգիլ, բառին ճշգրիտ և անձուկ իմաստով՝ կրօ-նական երգիչ մըն է, խորապէս ազգասէր, թէ ցաւի և թէ հաճոյքի մէջ:

Աստուածային գերազայն կամքն է և զօրութիւնը ուսկից՝ ինչպէս կը կախուի անհատը, նոյնպէս և ընկերութիւնը. այդ աստուածութեան ձեռքն է ճակատագրը ազգին¹. ան է որ Թոյլ կու տայ կռիւ ու արիւն, մահ և աւերակ. ան է որ նեցուկ և մղիչ կ'ըլլայ կազմութեան նոր հայրե-նիքին. ու հայրենիքի հիմնադիրը կրօնքով երեսնի՛ պէտք է ըլլայ, ըսնի որ ան հա-ղորդակցութեան պիտի մտնէ աստուածու-թեան հետ, անոր կամքը լսելու, անոր աղերս մատուցանելու, անկէ օգնութիւն ստանալու. տառապանքներու, արկածնե-

1. Հովսեփան՝ Պոլէոն. — 2. Ենէական. Գերս Գ. — 3. Անտ. Գերս Ա.

բուսական հրոսակը՝ որ կ'ընկերէ այսպէս ցեղապատկերուն՝ ցոյց մըն է թէ ազգի մը սկիզբը ինչքան ծանր է՝

Գուցէ աւելի սիրային, աւելի գողտրեալ զմայելի բլլայ Հնկտորի եւ Անգլոմաքի հանդիպումը, սակայն Վիրգիլիոսի քով աւելի մեծ է գաղափարը, աւելի ամբողջական է պատկերը, ընտանիքին ու Հայրենիքին։

Աստուածներու պատգամը կը հնչէ, եւ ահա արհաւիրքի եւ բոցերու մէջէն տեսէք ինչպէս կը մեկնի Ենէաս։ Ան Հայրն է հայրենեաց. բայց ոչ հայրենիք առանց նախնեաց, եւ ոչ քաղաք՝ առանց իւր աստուածներուն. եւ ահա հայրը Անքիսէս զոր իր ուսերուն վրայ է առած Ենէաս. ահա թերափները Անքիսէսի ձեռքերուն մէջ այնքան խնամաւոր գործողութեամբով, այնքան յարգալից պաշտամունքով, ինչպէս կը վայելէ ընտանիքին հօր՝ որ իր զարմին մարգարէն ու քահանայն է։

Անքիսէս Ենէասի թիկունքին՝ պատկերն է հօրենական պաշտուած սիրոյն. ահա Ենէասի ամուսինը եղկելի, ահա իր ձեռքին մէջ իր զաւակը սիրասուն։ Կարծեմ ոչ մէկ տարր դուրս կը մնայ պատկերին ամբողջութենէն։ Հոս ամէն ինչ իր ներքերեանով կը ներկայանայ. աստուածներն ու իրենց ներկայացուցիչները՝ ծնողը՝ յարգանքի եւ պաշտման դերին մէջ, սերունդը՝ առաջնորդած ծնողական ձեռքերով. ու կինը՝ հաւատարիմ բայց տառաքաւս ընկերը իր կեանքին։ Հայրենիքի գաղափարը, անոր ոգին ու ներշնչումները վերցուցէ, եւ ահա կ'անընչանայ ամբողջ գործը. այնքան տիրապետող, այնքան հօր է այդ հսկայ կուռքը, որուն մեծութեան ու փառքին համար միայն կարծես կ'ապրին ու կը գործեն աստուածներն անգամ թող թէ Ենէաս ու իր քաները։

Եւ սակայն կ'ուզուի Վիրգիլիոսի մէջ տեսնել հետեւող նմանող մը. այսպէս Սուրբաթեան՝ Ենէականը անոր ամենաեղանակող գործն համարելով (մինչ արուեստի տեսակէտով գերազանց կը մնայ Մշակականը) համեմատութիւններու եւ-

կար շարք մը կը ներկայացնէ անկէ՝ Ողիսականին հետ. ահա թէ ինչ ոճով կը մեկնէ նմանութիւնները. «Ենէականը զբնիկ, կ'ըսէ, Վիրգիլիոսը գտնուած էր յունական էպոսի զօրեղ ազդեցութեան տակ»¹. անշուշտ, եւ միթէ կարելի էր չապրիլ հնութիւնը այնքան բեղուն, այնքան սրբազան. ինչ արժէք ունի գործ մը որ չէ վերածնութիւնը բնութեան, ճառագայթացումը դարերու մարդկութեան անոնց խոհերուն եւ թոխներուն մէջ, անոնց կեանքին եւ հոգեբանութեան. միթէ նոյն չէ անհատին եւ ընկերութեան կեանքը, նոյն կրքերը չնոյն որ հոգիներուն կը տիրապետեն, անոնց չնոյն որ կտրուի ու մարտ, արին եւ աւեր կը տարածեն, ու կը տրիշ հետեւող սուգն ու վտարանդի կեանքը։ Եթէ Ենէաս՝ Հայրը լատին ցեղին՝ Տրոյացի էր, կարելի էր, մանաւանդ թէ պէտք էր գինք անջատել յոյն ցեղի հոգեբանութենէն ու միջավայրին ապրումէն։

Եթէ երբեք անձուկ նմանութիւն չեշտուի՝ առաւելապէս թէոկրիտէսի հետ պիտի բլլայ ան. սակայն Վիրգիլիոս կանխեր է իմացնել թէ ինք առաջինն է որ իր ցեղին մէջ կ'ուզէ հնչեցնել հովուական տաղերը թէոկրիտէսի նման՝ Չափազանց դուրսութեամբ կը գրէ Սուրբաթեան թէ Ենէականի նմանութիւնները բոլորն ալ եղած են բէ՛ ըստ թովանդակութեան եւ բէ՛ ըստ ձեռի, ինչպէս եւ ապացոյցէ զուրկ կը գտնեմ միւս վարկածը թէ՝ «Նմանութիւնների այս շարքն է եղել պատճառ եւ Հոմերոսի անմիջական զօրեղ ազդեցութիւնը որ աւարտեալուց յետոյ Ենէականը՝ Վիրգիլիոս կամեցել է այրել, ոչնչացրել իր տաններկու տարւայ գործը»²։

Պարզ նմանութիւն մը հարերի դատաստանին՝ չի դիմանար, կը յայտարարէ Սուրբաթեան. բայց ոչ ոք կարող է ուրանալ թէ Վիրգիլիոս դիմացեր է աղա-

1. Ենէական, Գիրք. Ա. — 2. Գրական գիտնական. Ա. էջ 188-4. Թիֆլիս 1922. — 3. Հովուականը՝ Գալլուս, — 4. Գրական գիտնական էջ 184.

մանդի պէս, ուրեմն ինչպէս պատասխանել այս անծիտելի իրականութեան որ անծարարաւոր էր հնչէ—Սուրխաթեան վերաշինելու կը ձգտի ինչ որ ըսնդած է, բայց շատ տկար կառուցումով։ «Պոէմի պատմական հետազոտում» է որուն մէջ պէտք է դնել անոր «մեծ արժանիքը»։

Բայց ըստ իս, այդ պատմական հետազոտութեան անարժէք են մեզի համար ինչնաքի արկածները կամ լատին ցեղի և պետութեան հիմնադրութեան վէպերը։ Հետաքրքրական էր՝ մասնականէն ու տեղականէն աւելի ընդհանրականն ու համամարդկայինն է։ Իմաստասիրութիւնն է որ կ'իշխէ և կ'ուզեւորէ սարող զործը, արդարեւինն ու անոնց հոգեբանութիւնն է։ Ընկերական ու հասարակական կեանքի գծերն ու սահմանները, որոնց վրայ կ'իշխէ աստուածութեան անյեղի կամքը։

Սուրխաթեան կը շարունակէ նմանութիւններ նկատել Ողիսեակի և Էնէասի մէջ, առանց վեր հանելու արժէքը դրուագներուն որոնք հանճարի մը յղացումն են։ Տրայիոյ աւերը առանց յուզումի և արցունքի չէ կարելի կարդալ։ Լայոնիոն պատկերը ինքնին հրաշակերտ մըն է։

Իրիզէի դրուագները այնքան զօրեղ և սրտաթուճոյ յորինուածք ունին որոնց նըմանը Վիրգիլիոս միայն գիտէ կազմել։ Ուր՝ պատմական հետաքննարկ կը դիտէ Սուրխաթեան՝ թէ՛ անասնաման սէրը՝ անմայր աստիճանական փոխուած, որ յուսահատութեան ժանիքներէն բզրտուած՝ լափիլզող բոցերու կլափին մէջ կը հալի, կ'ուռայանանայ՝։

Մշակականին մէջ այնքան ներութիւն զգացումի և շնորհալի պատկերներ սփռուած են որ Հոմերոսի մէջ անգամ հագիւկարելի է գուգաղկղի նմոշներ գտնել։

Անմարդի թաւաթուփերն յիշենք թրուշուներու երգին արձագանգէ՛, թէ՛ գարունները հրճուալից՝ ճաղցրասիւք օգերու հրաւիրանքին մէջ, երբ ամենագոր հայրը իթեր՝ կու գայ գուգախառնիլ երկրի հետ ծնունդ տալու բոյսերու և ծաղիկներու

ամենազան զարմին՝։ Մշակներու երանութեան երգը՝ այնքան հրապուրիչ, այնքան ոգեպարար շունչ ունի որ որբէական փառքեր կը խլէ։

Հոն, բնութեան ամէն էակ, շնչաւոր թէ անշունչ, ասուն թէ անասուն՝ հոգի մ'ունի, կեանք մ'ունի, որ կը խառնէ համազօրից համերգին իրենւ լրում իր շունչը, իր երգը յատուկ և եզակի։

Հովերն ու սիւքեր, բլուրն և արօտ, թռչուններու հետ կը դալլալլեն հրճուալից ու մարտագոռ զէնքերու շաշիւնին ի լուր՝ կ'ոգեւորուի, կը վառի համակ դող ու վրէժ «թաթուղ սալասմարկ դոփեալ թնդայ զափը հատանէ»։

Այլուսինքն ցողատարափ որ մայրինեւրու թաւառները կը կենագործէ՝ և աղբիւրներն ականակիտ և եղտիւրները լօռաւտ ու մարգերու ծոցին մէջ առուն մեղմընթացիկ՝ ինչպիսի խորհուրդներ ունին։ Մշտափթիթ նարդոսներ և ծոթորն ու կորդիւնն անուշահոտ հոյլ ի հոյլ մանիշակներուն արբեցութիւնը կը դիտեն ականակիտ վտակներու ափին։ և ոսկեծիր վերջալոյսին մերթ բերկրունի և մերթ ողբական նուաջը կը լսեն անձկաբեկ սոխակին որ կաղամախիներու հովանիին տակ՝

Ջորգեկացն ողբայ կորուստ, զոր վայրենին արօտ
[արդիւր
ի բունին ներկատեալ չնւ թեւաբուսիկ՝ առ և
[տարաւ։
Իսկ նա լայ զգիշերն ի գլուխ, նըլազ նըլագս
[ողբեմզական
Ցոստ մի նըստեալ գեղգեղէ, շուրջ լընու զվայրն
[ողորմ միմունջ՝։

Սահմանափակ էջերը չին թողուր դիտել ու մատնանշել մէն մի պատկեր, մէն մի տեսարան ու դրուագ որ դեռ աւելի բուռն ու զօրեղ կեանք կ'առնէ Էնէականին մէջ՝ ամէն էջ։

1. Գրական գոհարներ էջ 183-4. — 2. Էնէական, անսարմուղ Դ. Գերբը. — 3-4-5. Մշակականք՝ Գերբը Բ. — 6-7. Անշ՝ Գերբը Գ. — 8-9. Անշ՝ Գերբը Գ.

Վիրգիլիոս իր ցեղին հարազատ զաւակն է, լատին միտք՝ վսեմ, լայն, հեռատես ու ամփոփող. իր իմաստասիրութեան մէջ ընտրական է ան (eclectique), եւ ո՛վ կրնայ մեղադրել զինք. չէ՛ որ գիտութիւն եւ իմաստութիւն չեն զնեւ խտրուանաւոր եւ ազգի, կը յայտնուին ինչպէս լոյսի շառայներ, ու ըլլան անոնք Մեմփիսի թէ Բաբելոնի, Աթէնքի թէ Հռոմի մէջ՝ միշտ մարդկութեան հն. ամէն ծագիկ արարչութեան մէկ յատուկ գեղն ու շնորհք կը յայտնէ, ամէն իմաստասիրական՝ վերացում ալ գերագոյն եւ յաւիտենական իմաստութեան նշոյլ մը, ցուցում մ'է. երանի՜ անոր որ զիտէ տեսնել զանազանել, ամփոփել ու կերտել, ինչպէս ըրած է Վիրգիլիոս ինք եւ ինչպէս երգած է.

Երենէ անոր որ իրերուն պատճառիս
Գիտցաւ գիտակ ըլլալ, կոխել առաքուր
Վախերն ամէն, հակատագիրն անողոր
Եւ անյազուրէ Տարտարոսի չորինդներն¹.

այսպէս իր քով պիտի տեսնենք ցան եւ ցիր Եպիկուրի վարդապետութիւնը. Անարքազորի աշակերտը չէ՛ ան երբ կը կրկնէ՝ *Mens agitat molem!* Հիւլէն ներս Noցն է այդ, Դիուար չէ նշմարել հոն Պղատոնն ու Արիստոտէլն ինչպէս թուագէտ ու թուապաշտ Պիթագորէ՝ *Numerus Deus impare gaudet* եւ Ենէ՛ կանի ուրիշ շատ տեղեր:

Վիրգիլիոսի հիմնական սկզբունքներուն մասին՝ որոնց վրայ կը յորինէ իմաստասիրութիւն, աստուածագիտութիւն եւ բարոյական՝ շատ նկատելիք կայ, շատ բան սորվելիք. կը բաւէ մեզի ակնարկել իր արդարասիրութիւնը եւ աստուածութեան հանդէպ ունեցած մաքուր ու սրբազան գաղափարը՝ որով կը խռովի, կ'այլալի օր. Հերայի մը մէջ տեսնելով այնքան սեւ ոխը Տրովացիներուն դէմ. *Tantaene animis coelestibus irae!*

Երանօթ է իր պարկեշտ հայեացքը ընտանեկան ու ամուսնական սրբութեան մասին, իր համար թշուառ է Պասիփա-

յէն ձիւնափայլ ցուլին սիրով բռնկած, ու Վիրգիլիոս անոր արարքը որակելու համար զարկիկն չի խնայիր²:

Յոյսի եւ անմահութեան հաւատացեալ՝ ուժգին կը բողոքէ անյուսութեան դէմ, ինչպէս կարելի է տեսնել Գալլոսի՝ քով, ինչպէս Դիդէի՝ զոր Վիրգիլիոս դժուրքի մէջ կը դնէ³:

Իր բարեպաւրջտ զգացումներուն խառնումն է որ Ենէասի հօր բերանը կը դնէ՝ հանդէպ աստուածոց, հանդէպ իր տան, հանդէպ իր սերունդին:

Ձեզ անդանդազ
Կը հետեւիմ, տարէք զիս ուր որ կ'ուզէք,
Ո՛վ հայրենի աստուածներ, դուք պահապան
Եղիք իմ տանս ու պահապան թոռնիկիս⁴:

Լատիոնի մէջ ճակատագրուած իրբեւ հիմնադիր եւ Հռոմի զաւակներուն հայր՝ կը մերժէ Ենէաս օտար ափունքներուն վրայ ամուսնական կապ հաստատել՝ հետեւելով նախախնամական ծրագրիներուն, երազելով հայրենիք մը որուն ճակատագիրն ու ապագան իրմէ կը կախուի. ազգի մը զաւակներ ինչ արժէք պիտի ունենան եթէ այսպիսի բարձր գաղափարով չապրին. հայրենիքի տեղ մոռացութիւնն ու մահը պիտի հակեն անոնց շիրիմներուն:

Դեռ կարելի էր վեր հանել շատ գեղեցկութիւն, շատ պատկեր ու պատգամ մաքուր եւ վեհ բարոյականի. ըստ այսմ գաղթականալի չէ որ Միջին դարը՝ իր ախտերուն մէջ անգամ մանուկ եւ անկեղծ՝ հրապուրուած ըլլայ Վիրգիլիոսի տիպարէն եւ դրած անոր գլխուն նահապետական սրբութեան մը լուսածիրը:

Հոս կ'ամփոփենք մեր տեսութիւնները կնքելով թէ Վիրգիլիոսի հոռաբան զործին մէջ հովանական հանգրուաններէն՝ դաշտի ծոցը, ու անկից ծովերու եւ ցամաքի վրայ աղէտն ու արցունքը՝ բնականութեան, զգացումի, ներդաշնակութեան ու

1. Մշականք. Գիրք Բ. — 2. Յատկապէս Զ. Գրքին մէջ. — 3. Հովանական՝ Սիւնոս: — 4. Անշ. Ենէական. Գիրք Զ. — 5. Անշ. Գիրք Բ.

Հնորհրդի վրձինով կը զեղուն և մենք կը խոնարհինք վիրգիլիոսի առջեւ՝ որ միանա՝ զամայն արուեստագէտ և իմաստասէր է. ու իր երգին մէջ ամփոփած է բնութիւն, մարդն և Աստուած:

Երկու հազար տարուան հնութեան մէջ չափազանց թարմ ու արդի է վիրգիլիոս. առ դաստիարակը կրնայ ըլլալ բնագէտ ու մանաւանդ իմաստասէր կարծուած նա. խիրներու որոնք շատ բան կրնան սորվիլ անկէ և իր հտեւէն երթալով՝ ինչպէս Տանդէ մը՝ հասնիլ գերբնականին նա.

խաղուոր՝ ուսկից պիտի ժպտին դարերու յոյսերն և ակնկալութիւնը՝:

Հ. ՆԵՒԻՍ ՓԵՃԻԿԵԱՆ

1. Անշուշտ ներկի չէ մեզ չէնել վիրգիլիոսի ցով հայկական երկու յայտնի յիշատակները.

Դափձիմ մեզի սորվեցուց Թոյմ իսկ վազընթ ճայաստամի՝ լրծել կառքի... (Հովիտակ. Դափձիմ).

Եւ՝

Եւ ամբըւամ Դաթերմ, ու իր վճայ ձրգուած՝ ղամուրջիմ դէմ՝ ժրոմըւացող յրասխ գետմ.

(Յմէակամ Ը.)

ՕՐՈՒԱՆ ԳՐԲԵՐ

Երուսաղէմի Պատրիարք Եղիշէ Դուռեանի քահանայական յորհլեանին՝ Նուիրուած է «Դպրեմվանքերուն քարոզներ»ը զոր համադրեց Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան. այդ քարոզները քարոզած են Արմաշու և Երուսաղէմի հանգուցեալ և ամենուն սիրելի Դուրեան Պատրիարքի հանգիստ սաները. ատով Մանչէսզըրի հոգեւոր հովիւ հեղինակը հոգեւոր մուշեհտիկ մը կ'ըլլայ իր վեղարակից, իր հոգեկից եղբայրներու հոգեշունչ քարոզներուն, քարոզներ որոնք հոգեւորականներէն աւելի աշխարհականներուն անհրաժեշտ են:

* * *

Այն բեր որ դիմանայ . . . բնական է այս բազականութիւնս, երբ կը թերթեմ Ասատուր Թ. Մակարեանի «Յուշագիրք»ը ուր 610 շէրուն մէջ ամփոփուած են կարեւոր և անկարեւոր պատմութիւններ թրքակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ հին և նոր գաղթականներու վրայ, ուր կան նշանաւոր և աննշան հայերու կենսագրութիւնները: Մակարեան մատենագիր մը չէ, սակայն իր այս երկասիրութեամբ յայտնած է բազմավաստակ հեղինակներու պըրպըրող կորովի հոգին, ինչ որ յստակ է բանասէր գրողներու: Չեմ քննադատեր

զինքը, աննշան 74 դէմքեր ու դէպքեր գրքին մէջ խնդելուն համար. նման երկասիրութեան մէջ նկատի կ'առնուի միայն ինչ որ պատմական է. արժանաւոր կամ շահեկան այդ կը մնայ ընթերցողի դատողութեանը: Տեղադրական զիրք մը նման է զբաղդարանի բը, ուր կը գտնուին պէտք եղածները և անպէտքները:

* * *

«Պայքար»ի տպարանին պատիւ բերող հրատարակութիւններէն է «Թղկատիցիւն և իր գործը» հատորը զոր ձեռք ձգեցի շնորհիւ իմ ուխտի և զըշի ընկեր, Հ. Ղազարիկեանի, որուն կը պարտին թղկատիցիւն գործին մեծ մասը, որոնք ցանուցիր մոռցուած կը մնային թրքահայ մամուլի մէջ:

Առաջինն է այս, որով կ'ամփոփուի մէկ հատորի մէջ գրութիւնները հեղինակի մը, որ մահէն առաջ բախտ չէ ունեցած, կամ լաւ եւ, միջոց ունեցած հատորի մը մէջ ամփոփելու իր գրութիւնները: Հեղինակը իր երախտագէտ սանուց կը պարտի այս վերջափառ վարձատրութիւնը:

Թղկատիցիւն մտքի յուշարձանը Պ. Արշակ Զօպանեան կը քանդակէ իր ներբանաշաղկ արուեստովն ինչ որ իրեն յատուկ է: Եւ այդ առիթը նոյն օրերու գրական համայնապատկերը ցոյց կու տայ, առանց քչիկ մը շարժելու այն քայլիս: